

DOI: 10.32347/2786-7269.2022.2.44-55

УДК 711.1

доктор архітектури, професор **Яценко В.О.**,
viktoryathenko@ukr.net, ORCID: 0000-0002-6054-729X,
Київський національний університет будівництва і архітектури

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ЕВОЛЮЦІЮ ФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

*«День їдеш земля Калитчина, два їдеш земля Калитчина,
три їдеш..., а хто він такий? Ніхто його не бачив але кажуть,
що дуже поважна і серйозна людина...»*

Карпенко-Карий

Викладено матеріали історичного огляду формування системи розселення сільських поселень України в різні історичні періоди.

Акцентовано на той важливий факт, що у всі періоди розвитку країни система сільського розселення зазнавала більше негативних зовнішніх впливів з метою її руйнації, проте змогла зберегти традиції, культуру, історію та природність.

Обґрунтована необхідність створення нової стратегії перебудови системи, але з повним збереженням всіх багатовікових традицій.

Ключові слова: село; система розселення; історичний потенціал; аграрна реформа; природний резерв; хутір; перспективні поселення; не перспективні поселення; культурні традиції.

Вступ. Постановка проблеми. З появою людини як думаючої істоти і його діяльністю спрямованої на добування собі продуктів харчування на життя у неї виникало на всіх етапах розвитку безліч позитивних і негативних моментів пов'язаних з діяльністю: землеробством, тваринництвом, виробництвом тощо.

Складні, а дуже часто трагічні наслідки все ж формували аграрну політику, а її головну складову – місце проживання людини, яку ми сьогодні називаємо системою поселень, системою розселення, враховуючи безліч зв'язків які формують основу її функціонування і, взагалі, існування. Ці зв'язки визначають долю переважної частини населення, від них залежить існування держави як такої.

І сьогодні, коли природа почала відступати перед гіперактивністю людини, яка все більше і більше створює та навантажує її проблемами, а сама «ховається» в міському середовищі, мабуть є потреба оглянутися на систему сільського розселення, на історію її формування, визначити етапи в яких воно

змушене було пережити радикальні перетворення, визначити фактори, які більше всього вплинули на стан розселення як такого в різні періоди.

Вивченість теми. Питаннями історії аграрних перетворень, які призводили до радикальних змін системи розселення займались у всі часи сотні вчених і сказати щось нове в цій сфері дуже складно. Тому в даній публікації буде зроблена спроба прослідити та проаналізувати систему місць існування звичайних людей, які задіяні в аграрній сфері та умови їх проживання. Показати реакцію людини, що відображається в формі її існування на формування аграрної політики та відповідно системи розселення в історичному аспекті.

Розглядаючи сільське розселення як складову загальної системи потрібно опиратись на дослідження відомих архітекторів України, таких як: Дьомін М.М., Фомін І.О., Лаврик Г.І., Білоконь Ю.М., Вадімов В.М., Мірошниченко В.І., Фільваров Г.І., Панченко Т.Ф. та інші. [1, 8, 14, 15, 17, 19,] Важливими дослідженнями даної теми є роботи: Доценко А.І., Дубровського С.М., Кірсанова В.А., Ковальова С.А., Корецького Л.М., Нудельмана В.І., Палехи Ю.М., Пітюренка Е.І., Малієнка. та багато інших. [1, 4, 5, 7, 12, 13, 16, 18]

Комплексними роботами дотичними до даної теми можна виділити: «Концепцію і стратегію розвитку та розміщення продуктивних сил України», «Генеральну схему розселення України», «Розселення населення: питання теорії і розвитку (на прикладі Української РСР)» та інші. Важливим підґрунтям є нормативна та законодавча база. [3, 9, 10, 11]

Виклад основного матеріалу. Тисячі років пройшло, а сталого, міцного шляху в аграрних питаннях та системи розселення з позиції соціальних суспільних перетворень так і не склалось, ми ідемо як по пустелі, тому потрібно іноді озиратися щоб йти вперед, а не ходити по колу.

Сформована система розселення, а в реальності мережа неодноразово змінювалася, незмінним залишалися тільки види: село, хутір, поселення, містечко. В різні періоди тільки віддавали перевагу тому чи іншому виду в залежності від змін в самому аграрному секторі та країні в цілому.

Саме тому історичний екскурс необхідний для визначення шляхом аналізу минулих епох закономірностей, передбачень, загальних рис формування для можливості врахування при розробці стратегії сьогодні, коли структура сільського розселення знаходиться знову в кризовому стані.

Ми «розвиваємося», удосконалюємо технології сільського господарства і теоретично «покрощуємо» існування головного суб'єкта цього процесу людини, залишаючи його на багато десятків років позаду за умовами життя.

Як результат, удосконалюючи сільське господарство ми залишаємо на самовиживання існуючі поки що століттями поселення кількість яких неймовірно скорочується з кожним роком. Успіх і шкода – як два гасла

сільського розселення продовжують нарощувати темпи змагання без якоїсь сталої стратегії порозуміння.

Якщо повернутись до історії, одним із перших, достатньо вивченим є період скіфських поселень, коли людина головним чином займалась землеробством і розведенням худоби. Проте вже на той час можна прослідити процес системного формування поселень в основі яких була природна перевага. Звичайно складно називати це системою, тому що існування поселень мало залежало одне від одного і вони не формували виробничі зв'язки, але всі характеризувались зручністю відповідно природи (річка, ліс, озеро тощо) місцем розташування. Формування поселень не залежало одне від одного, а створювалась мережа самодостатніх поселень в залежності від природних можливостей. Важливим аргументом який впливав на характер формування поселень була постійна суперечка між землеробами і кочовими племенами які вирошували та випасали худобу.

Землеробство вимагало осідлості існування людини, тому крім умов своєї діяльності потрібно було більш ретельно організувати захист своїх поселень. Проте захист це умовність, землероби завжди в подальшому будуть піддаватись пригніченню та насильству, що призводило до подрібнення системи розселення, ріст хутірної форми. Хутір, як форма подалі поселитись від появи міст та можливість кооперування родових зв'язків.

Особливістю їх було компактне розміщення декількох дворів та обробка земель навкруги які сприймалися уже як власність. Інколи хутір формувався взагалі із одного господарства з якимось видом господарювання. Взагалі будувати великі поселення не було необхідності тому, що обробляти землю на великих відстанях не було можливості, та і захист їх від ворогів був марним краще віддати все і жити далі. Головним багатством завжди була праця на землі для отримання засобів і ресурсів для проживання. З часом загострення постійних війн землеробів і кочівників змусило змінити відношення до поняття поселення. Розорення мілких хуторів змусило об'єднуватись в будівництві великих укріплених поселень які з часом перетворювались в поліфункціональні міста.

Укріплене поселення яке в собі організовувало всі необхідні функції для життєдіяльності, окрім головної – сільськогосподарської, яка все ще виносилась за межі, так званого, міста. Перші згадки відносяться до 2-3 століть до нашої ери, а історичні матеріали описують такі поселення (городища), як правило у вигляді кіл всередині яких є природній запас води у вигляді річки або озера, огороженні земляним насипом до шести і більше метрів та частоколом.

Особливо такі поселення характерні для центральної та південно-східної України з більш рівнинною місцевістю. Майже до XVI століття мережа продовжувала залишатися в значній мірі роздрібною [1, 4, 5]

Значні зміни в розвитку мережі поселень виникли в період коли монголо-татарські орди робили набіги на південь, схід та північ, що змусило створювати мережу доріг для забезпечення військ, а відповідно і поселень для їх обслуговування.

Дуже часто ми використовуємо термін «потьомкінські поселення» коли говоримо про якийсь показний крок не розкриваючи реальне значення процесу. І зовсім забуваємо про те, що це мабуть перші спроби, і доволі вдалі, надати системний характер розміщенню поселень виходячи з конкретних умов: інженерних, виробничих, стратегічних.

Як показує історичний аналіз вибір місця для розбудови поселення, його розмір і навіть характер майбутньої економічної основи та зайнятості населення з часом підтвердився. Вважається, що початок аграрних реформ пов'язаний з перерозподілом повноважень поміщиків і селян, коли селянин отримав наділ землі, а поміщик розпоряджався майже всім, що на ній вирощувалось.

Зародження принципів системності в веденні господарства, мабуть, найбільше відображається на формуванні системи розселення. Такими принципами стали: зручність зв'язків, дороги, відносна спеціалізація зайнятості, функціональне тяжіння до центральних поселень більшість яких були поміщицькими містечками.

Сімнадцяте століття також внесло свої корективи в організацію сільського розселення. Зростання міст стало важким тягарем на сільське розселення, значний склад підсобного господарства, люди покидають своє місце проживання в пошуках покращення умов життя. Зароджується процес який ми сьогодні називаємо безповоротною міграцією. Частина поселень зникає, посилюється вертикаль влади яка постійно змінюється. Принципи системності розселення, які тільки зародилися, починають зникати. З'являється нова невиробнича форма поселень – козацькі поселення. Постійні війни з поляками, татарами, росіянами привели до значної міграції селян з своїх традиційних поселень. Козаки в подальшому виходили з кріпацької залежності, в Україні створюється вільне селянське господарювання подібне до нинішнього фермерського.

Мережа розселення поповнюється великою кількістю хуторів вільних фермерів, які займали вільні території. Історія пам'ятає декілька таких періодів, це коли в Україні поселення виникали абсолютно випадково тільки тому, що земля була вільна, в Америці такий період був в часи золотої лихоманки. Період вільних форм розселення був незначним, проте вніс суттєві зміни на мережу сільського розселення в якому поселень стало значно більше, а освоєння територій стало більш рівномірним.

Вісімнадцяте століття характерне появою техніки, розвитком торгівлі, зародженням промисловості, що вводить фактор спеціалізації

сільськогосподарського виробництва. Цукор, хліб, спирт, м'ясо потребували вже не тільки системи вирощування але і первинної переробки продукції з метою повноцінного збереження.

Промисловість вимагає більшої кількості найманої праці, що призводить до вимивання сільського населення з свого традиційного господарювання, початок переселення селян в передмістя промислових міст, що призводить до ущільнення поселень і відповідно занепад і зникнення ряду поселень в окремих районах. Цей період можна назвати зародженням стогнації окремих районів. З'являється мережа залізничних шляхів, які значно збільшують і покращують транспортування продуктів сільського господарства до міст які зростають неймовірними темпами.

Мережа сільських поселень розпочинає ділитися за спеціалізацією, за формою господарювання населення. Виникають поселення в яких більша частина жителів зайнята в більш стабільній економічній сфері, що надає стабільність праці, а життєві продовольчі вимоги задовольняються з присадибного господарства. Такий метод ставить в залежність жителів до місця проживання, в подальшому його назвуть економічною залежністю, яка ляже в основу функціонування системи сільського розселення.

Проте те, час уже працює на користь міської форми розселення, міста ростуть, промисловість розвивається, а сільське господарство попри свою врівноваженість все-таки продовжує існувати напівнатуральною формою господарювання.

А це стало загостренням процесу де село стає головним постачальником дешевої робочої сили для міст, якою доволі легко було керувати і яка погоджувалась на любі соціальні і політичні дії, що в уяві мали покращити життя.

Такою ситуацією скористалися в дев'ятнадцятому столітті, коли в країні зростає селянська стурбованість пов'язана з цінами оренди земель поміщиків. Реформа П.А. Столипіна передбачало відновлення фермерських форм господарювання, общинну систему землеволодіння (об'єднана громада), пропорційний перерозподіл землі за кількістю людей, що стало першим твердим підґрунтя сталого положення поселень в системі розселення, їх величина, професійна зайнятість, підпорядкування. Система сільського розселення початку ХІХ століття базувалась на наступних складових:

- поява нових форм поселень як реалістичних так і утопічних за формою і суттю;
- поява свободи організації хутірної системи та окремих поодиноких поселень;

- пропорційне та урівноважене використання всіх освоєних і не освоєних земель шляхом переселення населення. Спроба таким методом відкоригувати демографічні негаразди;

- спроба розмежування земельних володінь між різними соціальними групами населення;

- функціональне розмежування земель – зайнятих, вільних, забудованих та сільськогосподарського призначення, за якістю земель;

- формування мережі доріг для забезпечення зв'язків між поселеннями;

- виділення земель не приватного користування, а колективного;

- різнорівнева форма управління, господарювання, освіти тощо.

Реформа початку ХІХ століття збільшила мережу поселень більш ніж на 200 тисяч хутірних господарств, добре організованих та з хорошим благоустроєм.

Велике значення змін системи розселення зіграли процеси переселення, або як її називали, урівноважене освоєння земель. За даними джерелами переселення позитивним, за іншими негативним, але форма його носила вкрай негативний характер, тому що людські цінності абсолютно не враховувались. Мабуть, все-таки, самим важливим в процесі був соціальний фактор проживання людей, який складно піддавався регулюванню тоді і розумінню сьогодні.

Двадцяте століття – «земля селянам», а далі, щоб врятувати сільське господарство розорене до цього дозволяється люба форма господарювання: громада, надільна, хутірна, з вільним вибором господарювання.

Вільна форма розселення дуже скоро змінюється на артільне господарювання. За цим стояло зовсім інше, а саме: земля державна, господарювання планове, місце проживання організоване з системою закріплення. Земля, яка мала стати вільним вибором господарювання та власністю, перетворилась в місце рабської примусової праці не за правилами самих працюючих.

На противагу вільної форми господарювання та урівноваження системи розселення розпочинається вимушене збільшення земель сільськогосподарського призначення. За рахунок знищення великої кількості поселень, особливо хутірної форми. Величезну долю знищення сільської системи розселення завдала ідея урбанізації – створення системи великих міст з різноманітною формою господарювання. Дані ідеї уже описувались в попередніх публікаціях автора, які базувались на власних дослідженнях, тому підлягають тільки нагадування. [20, 21]

Двадцяте століття було одним з найнасиченіших на всілякі «інноваційні» підходи та спроби реформувати систему сільського розселення в Україні (НЕП,

колгосп, кооперативи тощо). З'явилась нова форма системи розселення – група поселень з центральною садибою, яка управляла спільною діяльністю.

По суті така форма нічим не відрізнялась від кріпацького права, тільки тепер це була адміністративна система, яка вирішувала долю не тільки людей, але і розвиток самих населених пунктів. Адміністративно вирішувалось який населений пункт є перспективний для системи, а який ні. І найефективнішим в цьому процесі звичайно була соціальна система: школи, магазини, лікарні, дитячі садочки, клуби і т.ін. Зробити занепад соціальної сфери і завжди можна обґрунтувати неперспективні суть населеного пункту, а людям «надати» нібито більш якісні умови при їх внутрішньому переселенні. В якійсь мірі це геноцид історично сформованої системи розселення України.

Після 1960 року коли селу було надано деякі пільги, особливо в сфері можливості вибору проживання та працевлаштування розпочалися потужні міграційні процеси особливо в міста. В результаті частина поселень стрімко почала втрачати кількість населення. Виникає нова ідея реформування системи сільського розселення – перспективні і не перспективні поселення і знову практичне примусове переселення.

Державна політика діяла за принципом не економічного зростання а отримування результатів більших сьогодні ніж учора і не важливо яким шляхом. Ще одним кроком до руйнації системи розселення стало звуження господарської діяльності та залучення сезонних працівників, тимчасових та інших, які склали велику конкуренцію корінним жителям.

Політика неперспективних сіл привела до перегляду поглядів на формування і трактування системи сільського розселення. Тому, період 70-80 років минулого століття можна вважати як об'єднуючим багаторічний досвід всіх негараздів системи сільського розселення. Це період коли політика, управління, теорія, практика, ну і звичайно, саме село і жителі існують кожен ізольовано, відповідно до власних бачень і потреб. Як результат, індивідуальність в діях за останні 50 років ми втратили історичну суть системи розселення України.

На початок ХХІ століття в Україні нараховувалось 50 поселень на 1000 км. території. [12]

Сільське розселення сьогодні з новими реформами в аграрній економіці переживає тільки теоретичні реформи та зміни, в дійсності проходить процес самовиживання, пошуків шляхів прилаштування жителів сіл до нових темпів життя, не маючи ніякої соціальної бази, яка зберіглася і носить уособлений характер.

Сьогодні система сільського розселення знову стала перед проблемою депопуляції сільських поселень, але на цей раз цілого ряду виникаючих проблем до яких держава ніби не має ніякого відношення, а саме:

- закриття, або запускіння за « невідомих» причин соціально-культурного сектору;
- скорочення або переведення в умовні центри під виглядом укрупнення мережі закладів освіти;
- обмеження доступу до медичного обслуговування та переміщення об'єктів в міське середовище;
- поява та зростання нового виду сільського жителя – безробітного, який надто швидко деградує як особистість через відсутність позитивних факторів життя;
- створення «мілкового бізнесу» який направлений на руйнування національних і культурних традицій шляхом відкриття закладів споживання, а не виробництва;
- набагато вищий рівень вимирання сільського населення ніж в інших країнах як імітація невидимого процесу;
- поява нового виду процесу оренди тимчасових трудових ресурсів, а саме вільний виїзд, допомога іншим державам в вирішенні таких же проблем закриваючи очі на власні.

Підводячи підсумки можна сказати, що всі негаразди які впливали на формування системи розселення України, а саме сільської її частини за багато століть постійно намагались зруйнувати національні, культурні, традиційні, родинні основи соціальної суті суспільства яке побудоване на історично сформованих сімейних відносинах. Тому головним завданням реформ які сьогодні проходять і будуть в майбутньому, особливо повинні стати соціологізація суспільства побудованого на сімейних традиціях професійного господарювання. Взагалі це мета і шлях всіх країн світу, які стали на шлях розвитку.

Висновок. Відтак, підсумовуючи історичний аналіз всіх факторів, які впливали на формування системи розселення слід зробити висновок, що різке чергове погіршення характеристик праці та зайнятості в поєднанні з іншими деструктивними факторами ставить під загрозу перспективи збереження трудового і особливо професійного потенціалу села покликаного виконувати в суспільстві виробничі, репродуктивні, соціально-культурні, природоохоронні, рекреаційні та інші функції всього суспільства України.

Нова стратегія розвитку села як головного елемента стратегії майбутнього системи розселення має базуватися на державних кроках відновлення:

- відновити, підтримати, стимулювати зайнятість сільського жителя – це головний пріоритет;
- впорядкувати за функціональним призначенням сільські території;

- зберегти ту історично сформовану систему розселення у вигляді сіл, хуторів, фермерських дворів, яка попри неодноразові спроби руйнувань дійшла до нашого часу;

- зберегти агроландшафт як основу системи сільського розселення та надати йому нових сучасних функцій пов'язаних з туризмом, відпочинком, спортом, наукою, що необхідні сучасному суспільству;

- протидіяти стрімкому процесу над урбанізації, який досить щедро перетворює природні ресурси в непридатні території шляхом усвідомлення, виховання, розуміння людини, що вона є частиною природи;

- запропонувати стратегію національної соціологізації жителя села, села і системи розселення.

Такі перші кроки стратегії може, в якійсь мірі, зупинять загрозу деградації сільської системи розселення країни як головної продовольчої бази, дасть шанс і час на відновлення та переформатування майже знищеної системи сільського розселення, зміцнить потенціал сталого розвитку держави.

Список літератури

1. Білоконь Ю.М., Регіональне планування. Теорія і практика. Логос.Київ.2003. 246 с.
2. Габрель М.М. Просторова організація містобудівних систем. Ін-т регіональних досліджень НАН України. Видавн. Дім А.С.С. Київ. 2004.4 00 с.
3. ДБН Б.2.2-12:2019. Планування та забудова територій (остаточна редакція). Мінрегіонбуд. Київ 2019. 176 с.
4. Доценко А.І. Розвиток хутірського розселення в Україні. Економіка АПК, 2000. – №3. – С. 93-99.
5. Доценко А.І. Стратегія сільського розселення та сталого розвитку поселень. Страны и регионы на пути к сбалансированному развитию. Сб.тр. – К.: Академ-періодика, 2003.– С.89-91.
6. Доценко А.І. Територіальна організація розселення (теорія та практика). К.: НАН України, РВПС України. К.: Фенікс, 2010. – 536 с.
7. Дубровский С.М. Столипинская земельная реформа. – М.: Изд. АН СССР. 1963. – 599 с.
8. Дьомин Н.М., Управление развитием градостроительных систем. Будівельник. Київ. 1991. 185 с.
9. Закон України «Про архітектурну діяльність» №678-XIV (1999).
10. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997).
11. Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в кадровому господарстві» №216/97-ВР (1997).
12. Кирсанов В.А. Изменение в сельском расселении на Украине за 50 лет

Советской власти. Труды Харьковского сельскохозяйственного института. – Харьков. 1967.– Т.70. – С. 3-19.

13. Ковалёв С.А. Сельское расселение. – К.: МГУ, 1963. – 371 с.

14. Лаврик Г.И., Дёмин Н.М. Методологические основы районной планировки. Научн.-ислед. и проектный институт градостр. в г. Киеве. Строиздат. М. 1975. 97 с.

15. Мірошніченко О.А., Соціально-демографічні основи планування рекреаційних систем на базі сільського розселення в Україні. Автореф. дис. на. 39.н.ст. доктора архітектури. Київ. 1995. 45 с.

16. Нудельман В.И., Павлишин Б.В., Фильваров Г.И. Региональная схема расселения на территории УССР. Строительство и архитектура. – К. 1980. №2. С. 8-10

17. Панченко Т.Ф., Яценко В.О. Принципи та планувальні моделі формування нового типу локальних систем розселення в Україні. Наук.-техн. зб.: Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Київ, 2019. вип.54. С.352-364.

18. Питюренко Е.И. Системы расселения и территориальная организация народного хозяйства.– К.: Наукова думка. 1983. – 140 С.

19. Фомін І.О. посібник: Основи теорії містобудування. Наукова думка, Київ, 1997. 190 с.

20. Яценко В.А. Формирование сельского расселения как результат эволюционных изменений в аграрной политике Украины. Наук.-техн.зб.: Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Київ. 2014. №35. С. 289-302.

21. Яценко В.О. Процес руйнування системи сільського розселення та села як стала аграрної політики в Україні. Наук.-техн.зб.: Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Київ. 2014. №37. С. 307-313.

doctor of Architecture, Professor **Yatsenko Viktor**,
Kyiv National University of Construction and Architecture

MODERN LOOK IS TO EVOLUTION OF FORMING OF RURAL SETTLEMENT OF UKRAINE

The article presents the materials of a historical review of the formation of the settlement system of rural settlements of Ukraine in different historical periods.

Emphasized on the important fact that in all periods of the country's development, the system of rural resettlement was subjected to more negative external influences with the aim of its destruction, but was able to preserve traditions, culture, history and naturalness.

The need to create a new strategy for restructuring the system is justified, but with full preservation of all centuries-old traditions.

The process of sociologization of rural life and the restoration of its roots should be very important in this strategy, not through the construction of different types of public social structures, but through conscious changes in human psychology. It is not super-material gains that make a person happy, but his understanding of his natural essence, a person is not a user of natural potential, but his share, which is passed on to future generations.

No matter what the modern management program is, it will work only when the owner of the land is a person who lives, works, loves, cares for it, and systemic approaches to problems are always able to correctly organize all processes.

The article attempts to combine the actions of man, society, and time in order to understand the genetic code of the Ukrainian system of rural resettlement.

Keywords: village; resettlement system; historical potential; agrarian reform; natural reserve; village; prospective settlements; non-prospective settlements; cultural traditions.

REFERENCES

1. Bilokon, Yu.M. (2003), *Rehionalne planuvannia. Teoriia i praktyka*. Lohos: Kyiv. 246 p. {in Ukrainian}
2. Habrel, M.M. (2004), *Prostorova orhanizatsiia mistobudivnykh system. trehionalnykh doslidzhen NAN Ukrainy*. Kyiv. 400 p. {in Ukrainian}
3. DBN B.2.2-12:2019 *Planuvannia ta zabudova terytorii (ostatochna redaktsiia)* Minrehionbud. (2019), Kyiv. 176 p. {in Ukrainian}
4. Dotsenko, A.I. (2000), *Rozvytok khutirskoho rozselennia v Ukraini*. №3. P. 93-99. {in Ukrainian}
5. Dotsenko, A.I. (2003), *Stratehiia silskoho rozselennia ta stalohoro zvytku poselen*. Strany y rehyony na puty k sbalansyrovannomu rozvytyiu. Akadem-pereodyka: Kyiv. P. 89-91. {in Ukrainian}
6. Dotsenko, A.I. (2010), *Terytorialna orhanizatsiia rozselennia (teoriia tapraktyka)*. Feniks: Kyiv. 536 p. {in Ukrainian}
7. Dubrovskiy, S.M. (1963), *Stolypynskaia zemelnaia reforma*. Yzd. ANSSSR. 599 p. {in Russian}
8. Domyn, N.M. (1991), *Upravlenye razvytyem hradostroytelnykh system*. Budivelnik: Kyiv. 185 p. {in Ukrainian}
9. *Zakon Ukrainy «Pro arkhitekturnu diialnist» №678-XIV (1999)*. {in Ukrainian}
10. *Zakon Ukrainy «Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini» (1997)*. {in Ukrainian}

11. Закон Ukrainy «Pro pryorytetnist sotsialnoho rozvytku sela ta ahropromyslovoho kompleksu v kadrovomu hospodarstvi» №216/97-VR (1997). {in Ukrainian}
12. Kyrsanov, V.A. (1967), *Yzmenenye v selskom rasselenyy na Ukrayne za 50 letSovetskoj vlasty*. Kharkov. T.70. P. 3-19 {in Ukrainian}
13. Kovalëv, S.A. (1963), *Selskoe rasselenye*. MHU: Kyiv. 371 p. {in Russian}
14. Lavryk, H.Y., Dëmyн, N.M. (1975), *Metodolohycheskye osnovy raionnoi planyrovky*. Stroyzdat: M. 97 p. {in Russian}
15. Miroshnychenko, O.A. (1995), *Sotsialno-demohrafichni osnovy planuvanniar ekreatsiinykh system na bazi silskoho rozselennia v Ukraini*. Avtoref.dys.na. 39.n.st. doktora arkhitektury. Kyiv. 45 p. {in Ukrainian}
16. Nudelman, V.Y., Pavlyshyn, B.V., Fylvarov, H.Y. (1980.), *Rehyonalnaia skhema rasselenyia na terrytoryy USSR*. Kyiv. №2. P. 8-10 {in Ukrainian}
17. Panchenko, T.F., Yatsenko, V.O. (2019), *Pryntsypy ta planovalni modeli formuvannia novoho typu lokalnykh system rozselennia v Ukraini*. Kyiv. 54. P.352-364. {in Ukrainian}
18. Pytiurenko, E.Y. (1983), *Systemy rasselenyia y terrytoryalnaia orhanyzatsyia narodnoho khoziaistva*. Naukova dumka: Kyiv. 140 P. {in Ukrainian}
19. Fomin, I.O. (1997), *Posibnyk: Osnovy teorii mistobuduvannia*. Naukova dumka: Kyiv. 190 p. {in Ukrainian}
20. Iatsenko, V.A. (2014), *Formyrovannia selskoho rasselenyia kak rezultat evoliutsyonnykh yzmenenyi v ahrarnoi polytyke Ukrayny*. Kyiv. №35. P.289-302. {in Ukrainian}
21. Iatsenko, V.O. (2014), *Protses ruinuvannia systemy silskoho rozselennia ta sela ia kstala ahrarnoi polityky v Ukraini*. Kyiv. 37. H. 307-313. {in Ukrainian}